

Олександр БОНДАРЧУК,
Віталій БОНДАРЧУК,
Юлія ФІЛІП'ЄВА

Цікавий тип геральдичної кахлі з Острога

Продовжується реставрація колекції фрагментованих (кілька тисяч уламків) пічних коробчастих кахель, виявлених в ході розчистки засипки нижнього ярусу пам'ятки архітектури національного значення кін. XVI ст. Круглої (Нової) башти на Замковій горі в місті Острозі, яка після припинення виконання оборонної функції тривалий час використовувалася для скидання будівельного і побутового сміття. В результаті утворився більш як шестиметровий (як це було встановлено в ході розкопок) шар з уламків цегли, каміння, тиньку, кісток, кераміки, скла і інших знахідок в перемішку із ґрунтом. В процесі переборки піднятого з башти ґрунту, яка тривала багато років, була сформована величезна колекція фрагментованих як скляних, так і керамічних виробів. Зокрема, протягом сезону 1993 р. було опрацьовано більше 11 тисяч тачок ґрунту, а загальна маса фрагментів кераміки склала майже три з половиною кубічних метри. Під час камеральної обробки кераміки були виділені уламки коробчастих кахель – власне зображень, (що не складало особливих утруднень, оскільки їх орнаментация істотно – і сюжетом, і по способу виконання відрізнялася від одночасного посуду) та фрагментів румп кахель, що зайняло чимало часу, оскільки по тісту, обробці поверхні вони інколи дуже подібні до тогочасної неполив'яної кераміки. Після щосезонної поквдратної реставрації фрагменти кахель з усієї площі розкопок за весь їх період були зведені для остаточної реставрації по сюжетному принципу, звичайно, беручи до уваги і технологію їх виготовлення – неполив'яні чи полив'яні, а полив'яні – за кольором поливи: зелені різних відтінків (їх більшість), коричневі, блакитні та поліхромні. Про одну із таких відреставрованих кахель повідомлялося в попередньому краєзнавчому збірнику [1].

Основну ж частину кахель (як неполиваних, так і поливаних) становлять так звані геральдичні кахлі. Серед них привертає увагу кахля з багатофігурною композицією (Таблиця 1). Це виготовлена із глини з домішкою дрібного просіяного піску прямокутна пластина (21,7 x 19,7 см) на невисокій (7,3 см) румпі. В центрі композиції зображення двоголового орла з розпростертими піднятими вгору крилами, виконане в тех-

ніці низького рельєфу. Тулуб його серцевидний, хвіст – віялоподібний. Зображення закомпоноване в трижгутову (з дуговидною в поперечному розрізі поверхнею). Площина рамки профільована паралельними ритованими лініями. Розміри рамки 12,4 x 10,8 см по зовнішній стороні. По краях кахлі невисока рамка з плоскою поверхнею. На віддалі 0,2 см від її внутрішнього краю паралельно йому по периметру кахлі – тонкий рельєфний виступ дещо меншої висоти.

В полі, утвореному малою рамкою (в якій розміщено зображення орла) і рамкою, що йде по краю кахлі, знаходяться кілька зображень. Зокрема, над верхньою планкою малої рамки – досить схематичне зображення п'ятизубої корони. Її підтримують зліва і справа дві чоловічі фігури, які стоять на постаментах з канельованою поверхнею. Верхній край цих постаментів знаходиться на рівні нижньої планки малої рамки. Весь простір поля і зліва, і справа, аж до верхніх кутів кахлі, займають фігури чоловіків. Між постаментами, під нижньою планкою внутрішньої рамки, приблизно дорівнюючи її довжині – зображення медальйону складної конфігурації. Нижня основа постаменту трапецієвидної форми, на її площині виступ, що в певній мірі імітує поруч розміщений медальйон. Верхня основа підпрямокутна.

Зображення чоловіків подано в фас (голови в високих конічних шапках – кучмах – в профіль). Один із них лівою, інший правою рукою підтримують корону. Протилежні руки опущені донизу. Одягнуті вони в приталений одяг типу свиток та штани, які або звужуються від колін, або заправлені в чоботи (взуття складно ідентифікувати по причині схематичності зображень). Малюнки голів досить нечіткі, однак серед великої кількості фрагментів вдалося віднайти такі, на яких досить добре прочитуються деталі. Один з чоловіків довговолосий (волосся, що вибивається з-під шапки, передано чотирма наскісними рисками різної довжини), бородатий. Протилежний йому безбородий, явно молодший. На окремих фрагментах можна простежити довге волосся, що звисає до пліч (Таблиця 2, таблиця 3). Вся пластина кахлі – це завершена композиція, яка не передбачає продовження на інших кахлях.

Композиції, подібні по схемі розміщення фігур, не особливо поширені, але відомі в історії українського кахлярства, зокрема, і в геральдиці загалом. Так, Ю. Лашук в своїй книзі «Покутська кераміка» подає малюнок карнизної кахлі, виявленої під час розкопок 1930-х років Я. Пастернаком в Галичі. Тут бачимо двох звернених одна до одної головами левів, які передніми лапами підтримують велику корону [2]. В монографії А. Колупаєвої з історії українського кахлярства поміщено фото композиції семи кахель із села Ясениця-Сільна на Львівщині,

датованої першою половиною XVII ст. – два леви, що тримають щит з двоголовим орлом [3]. В публікації польського археолога і музеєзнавця Я. Фітцке, присвяченій збірці кахель музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку, бачимо барокову кахлю з гербовим щитом Чарторийських (з зображенням «погоня»), який тримають два шляхтичі [4]. В деякій мірі такий мотив геральдичних кахель використовували і косівські майстри пер. пол. XIX ст. – по кутах мальованих кахель обабіч кола з орлом в нижніх військові з рушницями, в верхніх – леви [5]. А в геральдиці один із найдавніших – герб Петра Могили (на думку А. Лакієра). Подібний герб патріарха Нікона – над щитом корона, яку на стрічках підтримують два ангели [6; 7]. В репринтному виданні монографії В. Лукомського і В. Модзалевського «Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута» (Київ, «Либідь», 1993) в таблиці гербів «височайше утверждённых и пожалованных» ми нарахували чотирнадцять гербів, де «щитотримачі» або люди, або з одного боку людина, а з іншого тварина чи птах. З них десять гербів, де обоє «щитотримачі» – чоловіки. А з цих десяти на щитах гербів Безбородків, Паскевичів і Розумовських – зображення двоголового орла. Найбільш подібні малюнки нашої кахлі і гербу гетьмана графа Кирила Розумовського. Над щитом із зображенням двоголового коронованого орла з розпростертими зведеними до гори крилами – графська корона. А щит тримають озброєні, з непокритими головами козак та шляхтич. Привертають увагу постаменти на яких вони стоять, та шаровари, заправлені в чоботи. Герб пожалований в 1751 р. (Табл. 4) [8]

Великий державний герб Російської імперії містить зображення щита з двоголовим орлом, обабіч якого зображення архістритига Михаїла і архангела Гавриїла. Схожими є зображення гербів членів імператорської родини. Так, великий герб молодших синів імператора – щит з двоголовим орлом, який тримають два «варяги» [9]. У внуків імператора великий герб аналогічний, але «щитотримачі» – єдиногоги [10]. Подібні великі герби князів імператорської крові – тут щит тримають єдиногоги чи грифони [11]. Однак питання, чи узгоджуються вони по хронології з нашою кахлею.

Датування кахлі пов'язане з певними труднощами. Хоча розкопки здійснювалися з дотриманням стратиграфічної фіксації, однак, на жаль, для датування це практично майже не дало ніякої необхідної інформації (різномасштабні матеріали знаходились в межах одного про шару). Доводиться орієнтуватися на художньо-стильові особливості самих зображень. Двоголовий орел як герб Візантії, Австрії, Росії, а також як елемент гербу окремих родів – досить поширений сюжет. Зокрема, такі

кахлі зустрічаються і серед чернігівських (чорний двоголовий орел – герб Чернігова ще князівської доби [12]), подільських [13], львівських, косівських кахель [14].

Малюнок двоголового орла на кахлях, очевидно, копіювався із зображень на монетах, тому і зображення орла також не може в певній мірі бути критерієм для датування, оскільки немає впевненості, що майстер міг використовувати як взірць для роботи монети, випущені в обіг раніше часу, коли він творив. В колекції кахель із Круглої башти, які реставруються, є цілий набір зображень орлів як з розпростертими, піднятими в гору крилами, так і з опущеними до низу – які карбувалися на монетах при імператорі Миколі I в 1826-34 рр. На користь нашого міркування той факт, що до 1793 р. Острог входив до складу Польщі, герб якої – одноголовий орел. Після другого поділу Польщі Острог увійшов до складу Російської імперії, і, відповідно кахлі з двоголовими орлами могли виготовлятися, скоріше всього, після цієї дати.

Орел на нашій кахлі має віялоподібний хвіст, – такий тип хвоста був основним (за рідкісним виключенням) на монетах, які карбувалися з другої половини XVIII ст. по 1810 р., при імператорі Миколі I (1825-1856 рр.) і в перший рік царювання наступного імператора Олександра II [15]. Певну інформацію для датування дають і деякі деталі одягу. До речі, якщо брати до уваги міркування дослідниці історії одягу М. Калашнікової про те, що свита у селян була коротша (до колін), ніж у міщан [16], то на кахлі маємо зображення саме селян, хоча, можливо, це залежало і від фінансової спроможності особи. Аналогії застібкам одягу, які чітко видно на одному з фрагментів кахель (Таблиця 5), бачимо на акварелях Ю. Глоговського [17] (Таблиця 6). На цих малюнках проставлена художником дата створення – 1834 р.

Описуваний тип кахлі, ймовірно, виготовлявся для якогось «казенного» дому. А саме в 1835 р., в Острозі, на віддалі якихось 300 метрів від Замкової гори була відкрита повітова трикласна школа, яка в 1868 р. була перетворена на шестикласну класичну прогімназію [18; 19]. Зараз на цьому місці сквер Т. Шевченка. Ця будівля загинула під час пожежі міста влітку 1889 р. [20]. (До речі, матеріали про пожежу Острога є в Російському державному історичному архіві в м. Санкт-Петербург [21]). Можливо, розборка руїн супроводжувалася переміщенням залишків, які уже не могли використовуватися у будівельній справі, у Круглу башту, котру в цей час почали готувати до здійснення абсурдного (на щастя, не втіленого проекту), коли башта мала бути перетворена на дзвіницю (в цей час завершувалася реставрація Богоявленського собору). Для цього над баштою мав бути зроблений купол, який спирався б на верхній ярус

башти і мав підтримуватися змурованою на всю висоту башти всередині неї прямокутною спорудою із сходами, яка мала стояти на ґрунтовій підси́пці, верх якої мав бути на рівні території Замкової гори [22]. Але це лише одна з версій. Бо в Вежі мурованій, яка входить до комплексу замкових пам'яток, майже все XIX ст. на верхньому поверсі знаходився повітовий суд. На тогочасних кресленнях бачимо велику кількість грубок. Але чи були вони обкладені кахлями? Можливо, відповісти на це питання допоможе пошук нових архівних матеріалів.

Література

1. Бондарчук О., Бондарчук В., Філіп'єва Ю. Християнська символіка в декорванні острозьких кахель [Текст] / О. Бондарчук, В. Бондарчук, Ю. Філіп'єва // Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога ; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Випуск 6. – С. 240-245
2. Лашук Ю. Покутська кераміка [Текст] / Ю. Лашук. – Опішне : Українське Народознавство, 1998. – С. 79
3. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть // Львів, 2006, – С. 133.
4. Фітцке Я. Багата збірка кахлів у музеї Волинського товариства приятелів наук у Луцьку // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 106-108.
5. Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть // Львів, 2006. – С. 297.
6. Лакиер А. Русская геральдика. – М. : Книга, 1990 – С. 109.
7. Там само. – Табл. X, рис. 8.
8. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. – К : Либідь, 1993. – Табл. I, XII, XIII, XIV.
9. Мурашев Г. Титулы, чины, награды. – М. – СПб. : Изд-во «Полигон». – С. 296, 303, 304.
10. Там само. – С. 303, 305.
11. Там само. – С. 303, 307.
12. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 51.
13. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка. – Ужгород : Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – С. 42.
14. Колупаєва А. Українські кахлі... – С. 295, 297.
15. Рябцевич В. О чем рассказывают монеты. – Минск : Народная асвета, 1978. – С. 381, 397.
16. Калашникова Н. Одежда украинцев XVI-XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М : Наука, 1986 р. – С. 128.
17. Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю.

Глоговського / Авт. та упоряд. Д. П. Кравич, Г. Г. Стельмашук; Ред. Ю. Гошко. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 110, 260.

18. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов волынской епархии. – Почаев, 1869. – Т. 2. – С. 655-656.

19. Kardaszewicz Stanisław, Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego. – Warszawa-Kraków, 1913. – S. 90.

20. Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 18. – С. 459-460.

21. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург. – Ф. 510. – Оп. 1. – Од. зб. 347. – Л. 1-42.

22. Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Од. зб. 138. – Л. 1.

Таблиця 1. Загальний вигляд кахлі

Таблиця 2. Зображення чоловіка зліва від орла

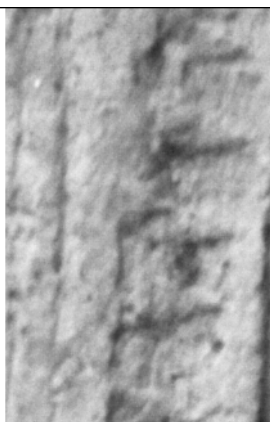
Таблиця 3. Зображення чоловіка справа від орла (фрагменти різних кахель)

Таблиця 4. Герб гетьмана Кирила Розумовського. 1751 р.

Таблиця 5. Зображення застібок одягу на кахлі

Таблиця 6. Селянин з околиці Львова. Парубок з Поділля.
Акварелі Ю. Глоговського. 1834 р.
Порівняння зображень застібок на акварелях і кахлі